

OSMANLI BURSASINDA İTHALAT VE TÜKETİM KALIPLARINDA DEĞİŞİM (XIX. YY. İKİNCİ YARISI)

Gürsu Galip GÜRSAKAL*

ÖZET

Sanayi Devriminin Osmanlılar üzerindeki en önemli doğrudan etkilerinden bir tanesi Osmanlı ülkesinin sanayi ülkelerine hammadde ihraç eden ve bu ülkelere mamul madde ithal eden bir ülke haline gelmesidir. Özellikle 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın Avrupalı tüccarlara sağladığı kolaylıklar Sanayi Devriminin getirdiği maliyet avantajı ile birleşince Osmanlı İmparatorluğu Batı malları için önemli bir Pazar olarak ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl Bursası da bu genel trendden etkilenmiş ve Bursaluların tüketim kalıpları bir yüzyıl öncesine göre değişikliğe uğramıştır. Bu makale İngiliz Konsolosluk Raporları'na yansıyan bu değişimi incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz konsolosluk belgeleri, Bursa ekonomisi, tüketim, İngiliz pamuklu tekstilleri.

ABSTRACT

One of the most important direct effects of "Industrial Revolution" is the transformation of the Ottoman Empire into an entity exporting raw materials to industrialized countries and importing manufactures from those countries. Especially when the facilities provided by 1838 Balta Limanı Trade Agreement amalgamated with the cost advantage brought by Industrial Revolution, the Ottoman Empire emerged as a formidable market for western manufactures. XIX.

---

* Araş., Gör.: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD.

Century Bursa too affected by this trend and consumption patterns of the people of Bursa had changed. This article aims to examine this change as it is reflected by British Consular Reports.

Key Words: *British Consular Reports, economy of Bursa, consumption, English cotton textiles.*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanayi Devrimi öncesi dönemde Avrupa'dan ithal ettiği mamul malların miktarı oldukça sınırlıydı. XIX. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı dış ticaret hacmi İmparatorluk içindeki toplam üretimin %1-2'sini aşmıyordu. Ancak 1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar olan zaman zarfında bu tablo hızla değişti. Osmanlı dış ticareti 10 kattan fazla artış gösterdi. (Pamuk, 1988:169)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ithal malları için bir cennet haline gelmesini sağlayan sadece Sanayi Devrimi ve onunla beraber gelen düşük maliyetli kitle üretimi değildi. 1838 Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, daha önce uygulamakta olduğu Yed-i Vahit düzenini (herhangi bir malın bir yöredeki dış ticaretinin özellikle de ihracatının özel bir kişinin tekeline bırakılması) kaldırmakta, yabancı tüccarlar için uluslararası gümrük vergilerini % 5'e düşürmekteydi. İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine mal taşınırken uygulanan gümrük vergilerini ise yerli tüccarlar için değiştirmezken yabancı tüccarlar için ortadan kaldırmaktaydı. (Pamuk, 1994:17) Ayrıca 1838 ile 1841 yılları arasında diğer Avrupa devletleri ile de buna benzer bir dizi antlaşma yapıldığı bilinmektedir. (Tabakoğlu, 2003:256)

Bütün bu tarihsel-ekonomik gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tebaanın tüketim alışkanlıklarını değiştirmeye başlaması son derece doğaldı. Tüketim alışkanlıklarında meydana gelen bu değişimi Bursa özelinde yakalamak için kullanılacak kaynakların en önemlilerinden biri de Bursa'da İngiliz Konsolosu olarak görev yapmış Aberdeen Kontu D. Sandison'un Bursa'daki durum hakkında İngiltere'ye yolladığı raporlardır.

Tabakoğlu'nun da belirttiği gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı ülkelerinin İmparatorluktaki elçilik ve konsoloslukları kendi ülkelerinin sanayi mallarını pazarlama faaliyetlerine girişmektedirler. (Tabakoğlu, 2003:254) Her ne kadar Konsolosluk Raporları'nda Aberdeen Kontu hakkında böyle bir bilgiye rastlanmasa da bu raporların, zihinsel arka planında İngiliz İmparatorluğu'nun ticari-mali çıkarlarının birinci öncelik olarak önemli yer tuttuğu bir şahsiyet tarafından kaleme alındığı çok açıktır zira genel olarak raporlar çoğunlukla şu 4 ana bölümden oluşmaktadır:

- Imports (İthalat)
- Export (İhracat)
- Local Manufactures (Yerel İmalat)
- Regulations in Trade (Ticaret Düzenlemeleri)

Bunlardan başka Agricultural Report(Tarım Raporu) olarak geçen bazı raporlarda yörenin tarımsal ürünlerinin durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Bazı raporlarda ise Bursa ve yöresindeki idari değişiklikler, yapılan yollar, binalar gibi imarla ilgili hususlara ve deprem gibi afetlere değinilmiştir.

Abacı (2006) daha önce makalesinde bu raporlardan faydalanarak Bursa ekonomisi hakkında bazı genel bilgiler vermişti. Bu makalede ise ithalat verileri ayrıntılı olarak incelenerek tüketim kalıplarındaki değişim hakkında bazı bilgilere ulaşılmaya çalışılacaktır.

İngiliz Konsolosluk Raporlarında İthalat ile İlgili Bilgiler

1851 tarihli raporda Sandison ipek kozaları için çok bereketli bir sezonun yaşandığını, oldukça iyi hububat mahsulü olduğunu ve bu ürünlerin fiyatları da iyi olduğundan dolayı geliri artan Bursa’da Temmuz ayından itibaren ithal mallar için talebin beklenenden daha canlı olduğunu söylemektedir.¹ (Accounts & Papers: 2)

İngiliz pamuklu imalat ürünlerine olan talebin çok fazla olduğunu ancak arz çok zayıf olduğu için bu talebin karşılanamamıştır. Tüketim talebinde birinci sırada olan Manchester mallarının kalitesinin çok düştüğünü bu yüzden ürünlere olan güvenin azaldığını da belirten Sandison bunların dokumalarının zayıf olduğunu ayrıca ışığa maruz kaldığında açıldığını söylemektedir.² (Accounts & Papers: 2)

İngiltere’den gelen diğer dokuma ithal mal kalemleri ve pamuk ipliği talepteki yerlerini korurken³ Manchester tekstilleri de onları ikame edecek mal bulunmadığından satın alınmıştır.⁴ Diğer Avrupa ülkelerinden

---

¹ “After a most prolific season for silk cocoons, with fair grain crops and high prices for such products to augment the resources of population, the demand for import articles became unusually animated...” Accounts & Papers, s. 2.

² “One description of Manchester goods, ranking first-rate in point of consumption, I regret to find out so deteriorated as to bring them into great discredit. These are blue prints or printed calicoes, of 28 yards, which now come here only the most flimsy texture, and open when exposed to the light as gauze or sacking.” Accounts & Papers, s. 2.

³ “Other woven articles, colored and white maintained their relative station in point of demand, as also our cotton yarns...” Accounts & Papers, s. 3.

⁴ “the consumers had to purchase, being unable to dispense with them, and no French prints having come to supply the deficiency.” Accounts & Papers, s. 3.

gelen pamuklu tekstil ürünlerinin ise fazla rağbet görmemektedir ancak Fransız, Alman ve Belçika yünülerinin bir miktar pazar payı bulunmaktadır.⁵ Kahve ve şekerin ise her zamanki miktarlarda geldiği ve fiyatlarının değişmediği belirtilmektedir. (Accounts & Papers: 3)

1855 tarihli rapora göre ise depremden dolayı pazarlar ve ticari yerler kapanmış ve ticari trafik sekteye uğramıştır.⁶ Şehirde çok büyük hasar olmuş ancak taşrada yaşayanlar büyük zarara uğramadıkları için ürünlerini ve emeklerini satarak ekonomik durumlarını geliştirme imkânı bulmuştur.⁷ Diğer taraftan Kırım Savaşı için müttefiklerin hayvan ve hayvan yemi satın almaları Bursa civarındaki köylülerin eline önemli miktarda para geçmesini sağlamıştır ki bu da ithal mal talebini arttırmıştır.⁸ (Accounts & Papers: 14-15)

Mayıs ayından beri ithal mal talebinde önemli bir artış görülmektedir ve her zamanki tüccarlar talebi karşılamak için önlemler almışlardır.⁹ Sonbaharda Balıkesir'deki fuarda 50.000£ değerinde ithal dokuma ürünü satılmıştır. (Accounts & Papers: 15) Balıkesir fuarı genelde Haziran ayında kurulmaktadır ancak panayır bazen iki-üç ay geç kurulabilmektedir. (Kütükoğlu, 2006: 224)

Piastre'nin Avrupa paraları karşısında değeri % 8 civarında düşmüştür ancak satıcılar bunu telafi etmek için fiyatlara zam yapmamışlardır çünkü malların kaliteleri de düşmüştür. Özellikle "bu taraflarda" kaliteden çok fiyatın tercih sebebidir, örneğin Zebra adı verilen Paisley Şallarının kalitesinin düşmesiyle fiyatı da düşmüştür.¹⁰ (Accounts & Papers: 15)

---

⁵ "Continental cotton manufactures did not figure much, woolen cloth, French, German, Belgian shared in the demand and found current sole." Accounts & Papers, s. 3.

⁶ "Bazaars and other places of commerce and traffic had all been destroyed..." Accounts & Papers, s. 14.

⁷ "The country around, with some fatal exceptions, had escaped damage from the disastrous shocks in town, and never had the rural inhabitants seen a period when all their products and labour in every occupation were in such universal and favourable demand." Accounts & Papers, s. 14.

⁸ "By the purchases alone made of their live stock and spare forage, for the services of the Allied Forces, a profusion of Money was spread through the country, and passed into the hands of the peasantry, which went to augment the trade in Imports" Accounts & Papers, s. 14.

⁹ "There was, accordingly, from the beginning of May, an incessant flowing resort to this market for the necessary supplies; and habitual traders, having mostly remained on the spot, were stimulated to take measures to meet the demand." Accounts & Papers, s. 15.

¹⁰ "...and the Brussa traders, in making their selection at the capital, either do not find better articles, or prefer the, or prefer the lowest, however flimsy, from the knowledge that cheapness is the great inducement with customers on this side... Thus Zebras, a low Paisley shawl, have, from the extreme reduction of the quality, if not also cheaper cost, fallen...." Accounts & Papers, s. 15.

Konsolosun 14 Şubat 1857 tarihli raporuna göre ithal mal kalemleri içinde pamuklu tekstil ürünleri önemini korumaktadır.¹¹ Yine Zebraların ucuzluğu tüketiciyi çekmektedir. Bunun yanında düz beyaz pamuklu basmalar ve pamuk ipliği yine revaçtadır.¹² Diğer taraftan 1855’den beri şeker ve kahve tüketimi önemli ölçüde artmıştır. Sandison’a göre kahve en alt sosyal sınıflardan en üst sosyal sınıflara kadar herkesin küçük yaşlardan itibaren alıştığı bir damak tadı olması sebebiyle yerel nüfus tarafından tercih edilen bir tüketim malıdır. Özellikle şeker tüketimi tatlı yiyeceklerde kullanılan üzüm mahsulünün (Sandison büyük ihtimalle üzümden yapılan pekmezden söz etmektedir) bu sene kıt olması sebebiyle birkaç misline çıkmıştır.¹³ (Accounts & Papers: 20-21)

20 Ocak 1858 tarihli raporda ticaretin sonbahara doğru durgunlaşmaya başladığından ve parasal bir krizden söz edilmektedir. Bu sene Bursa ve yöresinin ekonomisinin bir tür krizde olduğu, ipek ticareti spekülâtörlerinde bazı iflasların yaşandığı anlaşılmaktadır. “Ticari faaliyetleri uzun zamandır sağlam olmayan” bir Amerikalı spekülâtör 8.000.000 piastre değerinde bir ödemeyi yapmamış, onunla bağlantılı diğer taraflar da para sıkıntısına girmişler, sonuç olarak ipek ticaretine genel bir güvensizlik hakim olmuş ve bu kriz ithal mal talebini etkilemiştir.¹⁴ (Accounts & Papers: 30-31) Osmanlı İmparatorluğu 1856’dan sonra 1838 Antlaşmalarının etkilerini azaltmak için resmi olmayan yeni ticaret antlaşmaları üzerinde büyük ticaret ortağı olan ülkelerle anlaşmaya varmış ancak bu antlaşmalar ancak 1861’den itibaren imzalanabilmiştir.(Turgay,

---

¹¹ “...cotton manufactures, it will be seen, maintain their pre-eminence in the list...” Accounts & Papers, s. 20.

¹² “...particularly zebras... and their cheapness attracts the more buyers. They form, accordingly one of the principal articles among the British goods, and subordinate in rank only to plain white calicoes... As a market for our yarns this always maintains its station...” Accounts & Papers, s. 20.

¹³ “In colonials, of which coffee and sugar are the only articles of note, there has been from 1855 an extraordinary increase of sale. In coffee this arises from the increased means of population to indulge in use of a beverage of universal relish and habit amongst every class, from the highest to the lowest, and from a very early age...sorts of common food for the masses are always compounded of sweets, the failure of the grape product compels them to resort to sugar as a substitute, which has multiplied several fold its wonted consumption” Accounts & Papers, s. 21.

¹⁴ “And at its commencement an American trader, largely concerned in failures, also a speculator in the usual native silks for export, failed; his transactions, which were long unsound, involving him, at the time of his suspension, in engagements to the amount of eight million piastres. Other failures followed parties connected with him, or otherwise engaged in the same line of trade, and involving by their fall agents in different parts of country. Thence an universal distrust begun to prevail; the wonted facilities ceased of remittances in advance from the capital: and an unprecedented extreme dearth of money was experienced.” Accounts & Papers, s. 30-31.

1982:221) Gerçi olay daha çok tek bir Amerikalı'nın sebep olduğu yerel bir hadise gibi gözükmemektedir fakat belki de yeni antlaşmalar yürürlüğe girmeden bir düzenleme boşluğu oluşmuş ve hadisede bunun da payı olmuş olabilir.

Bütün bu gelişmelerden dolayı bütün ithal mal kalemlerinde talepte % 30-40 düşme,¹⁵ her zamanki Balıkesir fuarında yapılan işlerde de 1/3 oranında bir düşüş gözlenmektedir.¹⁶ İngiliz pamuklu dokumaları ve pamuk ipliği bu krizden en çok etkilenen ithal malları arasındadır.¹⁷ Kahve tüketiminde de bir düşüş olsa da şeker tüketimi nispeten yüksektir.¹⁸ (Accounts & Papers: 31)

24 Ocak 1859 tarihli raporda 1857 sonbaharında başlayan ticari krizin etkilerinin sürdüğü ayrıca hububat mahsulünde ve ipek üretiminde düşüş olmasının da ithal malların ticaretini olumsuz etkilediği söylenmektedir.¹⁹ Ancak Sandison'a göre ticaretin durgun olmasının sebebi sadece bunlar değildir. Buharlı gemilerin yaygınlaşması ile İzmit ve Bandırma limanları ile başkent arasında sık seferler olması artık alıcıları Bursa'ya gelmek zorunda kalmaktan kurtarmış alıcılara en yakın limandan daha ucuz maliyetle başkente ulaşma imkânı vermiştir.²⁰ (Accounts & Papers: 38)

Kolonilerden gelen ithal kahve ise 3000-3500 çuval miktarında tüketilmektedir. Şeker tüketiminde de bir artış gözlenmektedir.²¹ Bu sene

---

¹⁵ "... therefore greatly limited their purchases of imports, in the sale of which there has been a heavy deficit to the extent of 30 to 40 percent, for all descriptions of goods." Accounts & Papers, s. 31.

¹⁶ "The effects of the failures and the monetary crises spread also through the interior before the autumnal fair of Balukissar, where there was a decrease of one third in the amount of business done." Accounts & Papers, s. 31.

¹⁷ "British cotton stuffs bore their proportion of the falling off in the markets..." Accounts & Papers, s. 31.

¹⁸ "... the dearth of money in the autumn which greatly checked the consumption of coffee, did not prevent that of sugar from being relatively more considerable and of importance..." Accounts & Papers, s. 31.

¹⁹ "The losses from failures during the commercial crisis of 1857, and a continuous deficiency in the grain crops and yield of silk, have, by their depressing effect on the population, contributed to prevent the import trade from resuming its previous development." Accounts & Papers, s. 38.

²⁰ "By the extension also of steam navigation on the coast, in which Nicomedia and Panormia participate, and the frequent departures for the capital, parties went to come and make purchases at Brussa, and not always finding an assortment of the articles they want, are more in the habit resorting to the capital from the nearest port..." Accounts & Papers, s. 38.

²¹ "Coffee .... to amount of 3000-3500 bags...." ve "There was a similar rise in sugar" Accounts & Papers, s. 39.

Balikesir fuarında yapılan satışlar ise büyük ölçüde krediyle yapılmaktadır ve tatmin edici değildir.²² (Accounts & Papers: 38)

Konsolosa göre ithal mal kalemlerinin her zaman en önemlisi pamuklu tekstillerdir. Bunların % 20-25'i İsviçre'den geri kalanı ise İngiltere'den gelmektedir.²³ Krize rağmen İngiliz pamuklu tekstil ürünlerini satan mağazaların sayısında bir azalma olmamıştır. Uzun dönemde ise 1839'dan bu yana bu ürünleri satan mağaza sayısı 50'den 150'ye çıkmış, İngiliz pamuk ipliği satan mağazaların sayısı ise 5'den 15'e çıkmıştır.²⁴ (Accounts & Papers: 38-39)

Bu mağazalardan 15'inin sahibi Yahudi'dir. Konsolosa göre daha önce "eski, liberal olmayan bir düzenlemeye göre izin alamayan" Yahudiler yıllar önce Egeli bir Yahudi'nin İngiliz Konsolosluğu'nun koruması altında bir mağaza açması ile bu işlere başlamıştır. Ermeni Piskopos'u ve Ermeni tüccarlar, İngiliz koruması altında olan Yahudilerin bu durumundan rahatsız olarak Konsolos'tan Yahudilere baskı yapmasını istemiş fakat İngiliz Konsolosu bunu reddetmiştir.²⁵

Diğer taraftan bu raporda Konsolos Baltalimanı Antlaşmasına göre İngiliz mallarının bütün iç gümrük vergilerinden muaf olduğunu ancak "düzensiz şekilde işlevini genişleterek" "karayolu ile uzun mesafeden gelen" İngiliz mallarından % 5 oranında gümrük vergisi alan bir kara yolu gümrüğünün girişimleri üzerine "lüzumsuz bulunarak tamamen bastırıldığını" da belirtmiştir.²⁶

26 Şubat 1862 tarihli raporda gelen ithal malların değerleri ve miktarları hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Konsolosa göre yabancı

---

²² "The business done in imports at the fair of Baluhissar was in great measure credit and not satisfactory to dealers" Accounts & Papers, s. 39.

²³ "First in importance are always cotton manufactures, in the proportion of 20 to 25 percent, of foreign, mostly Swiss, and the rest British articles." Accounts & Papers, s. 38.

²⁴ "There were then only 50 in the town for the sale of such article; whereas there are now about 150 shops, and those for cotton yarn have alike from 5 tripled to 15. Nor under the general complaints of the diminution of trade do I find that any of those shops have been closed." Accounts & Papers, s. 39.

²⁵ "Some fifteen are occupied by Jews who by an ancient illeberal regulation, were excluded from the privilege, until many years back a shop of the kind was opened by an Ionian Jew under the protection of the Consulate. I was strongly solicited by the Armenian dealers and their bishop to suppress it as injurious to their community chiefly engaged in the trade. Such an intolerant and unwarrantable exercise of my jurisdiction having necessarily been refused" Accounts & Papers, s. 40.

²⁶ "I found here a land Custom House which irregularly extended its function to an exaction of to 5 percent on British goods arriving "by any distant carriage overland. This establishment after I had demonstrated against and checked that abuse, was found useless and entirely suppressed..." Accounts & Papers, s. 40.

ülkelerle sahil limanları arasında doğrudan ticaret çok kısıtlıdır ve Bandırma ve Gemlik limanlarıyla sınırlıdır.²⁷ Dolaylı olarak İstanbul'dan bu limanlara gelen bazı mallar hakkında verilen bilgiler şunlardır: 11400 £ değerinde İngiliz ve Avrupa beyaz ve basma pamuklu tekstil ürünleri ithal edilmiştir. 81000 £ değerinde Fransız ve Hollanda şekeri, West Indies (Karayipler ve Jamaika bölgeleri) getirilen kahve, 8200 £ değerinde İngiliz demiri, 3800 £ değerinde Fransız kurşun saçmaları ithal malları arasındadır. (Accounts & Papers: 63-64)

Yine aynı raporda Mudanya'ya İngiliz pamuklu tekstilleri, kahve ve şeker ithal edildiği, İngiliz pamuklu tekstillerinin fiyatlarının hammadde kıtlığı yüzünden %10 arttığı da belirtilmektedir. (Accounts & Papers: 67-68)

İngiliz Pamuklu Tekstil Ürünlerinin Osmanlı Pazarına Nüfuzu Sorunu

Yukarıda verilmiş olan Konsolosluk Raporları'ndan elde edilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi XIX. Yüzyıl Bursa'sının en çok ithal ettiği üç tüketim malı İngiliz pamuklu tekstilleri, şeker ve kahvedir. Bunlardan en önemlisi olan İngiliz pamuklu tekstillerinin kısa bir tarihçesini vermek uygun olacaktır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ithalatının yarısından fazlasını mamul mallar, özellikle de pamuklu ve yünlü tekstil ürünleri oluşturmaktaydı. "XX. yüzyılın başlarına geldiğinde kentlisiyle köylüsüyle, yoksuluyla zenginiyle Anadolu ve İmparatorluk nüfusu ya ithal malı pamuklu kumaş ya da ithal malı pamuklu iplik kullanılarak İmparatorluk içinde dokunmuş pamuklu kumaş giymekteydi." (Pamuk, 1988:170)

Bu değişimin tarihini kronolojik olarak izleyebilmek için sanayi devrimi öncesine, 1730'ların İngiltere'sine gitmek gerekecektir çünkü hem iplik eğirme hem de dokuma konusunda işgücü tasarrufu sağlayacak teknolojilere yönelik İngiltere'de bu tarihlerde başlamıştır. 1733 yılında Lancashire'lı mühendis John Kay'in "flying shuttle" (uçan mekik) adlı makineyi icat etmesiyle iki dokumacının işini arık bir dokumacı yapabiliyordu. Böylece dokuma hızı ve dolayısıyla iplik talebi de artmıştı, yani iplik eğirme alanında da verimliliği arttıracak benzer bir makine ihtiyacı doğmuştu. (Cameron, 1997:180)

Bu ihtiyacı gidermek için 1760'da Society of Arts tarafından ödüllü bir yarışma düzenlenmişti. Birkaç yıl içinde, aralarında James

---

²⁷ "The direct trade is very limited between foreign countries and the ports on the coast, and confined to those of Panorma and Ghio." Accounts & Papers, s. 63.

Hargreaves'in "spinning jenny" adı verilen ve bir işçinin birkaç işçinin işini yapmasına imkan veren makinesinin de olduğu bir dizi model üretilmişti. (Cameron, 1997:180) Bu gelişmeler sonucunda XVIII. yüzyılda İngiliz tekstil sanayi zaten verimliliği yüksek ve Kıta Avrupası, Kuzey Amerika gibi dış pazarlar için üretim yapan bir sanayi dalı haline gelmiştir. (Pamuk, 1994:3)

Ancak esas kritik sonuçları kol gücüyle veya su gücüyle çalışan bu tip makinelerin bir güç kaynağı olarak 1760'larda icat edilen ve 1770'lerde geliştirilen buhar makinesiyle teçhiz edilmesi doğurmuştu. Buhar gücüyle çalışan ilk iplik eğirme makinesi üretime 1785 yılında başlamıştı. (Cameron, 1997:180)

Buhar gücünün gelmesi tekstil üretiminde dönüm noktasını oluşturmaktaydı. Örneğin Bursa'da 1850'lerde çok revaçta olan tekstil ürünlerinin imal edildiği yer olan Manchester'de 1782 yılında sadece iki pamuklu imalathanesi varken 1802'de bu rakam 52'ye çıkmıştı. İşgücünün ve kömürün bol ve ucuz olduğu İngiliz şehirlerinde büyük ölçekli üretim yapan fabrikalar kurmak artık avantajlı hale gelmişti (Cameron, 1997:181)

Diğer taraftan buhar gücüyle çalışan makineler ile iplik eğirme verimliliğinin çok artması da bu sefer öncekinin tam tersi yönünde bir etkiyle dokuma hızında da benzer performansı yakalama ihtiyacını doğurmuştu. Mekanik dokuma makinesi 1785'de Edmund Cartwright tarafından geliştirilmiş ancak makinedeki bütün problemler 1820'lerde Sharp ve Roberts'ın mühendislik firmasının Manchester'de gelişmiş bir model üretmesiyle aşılmıştır. İşte bu makine 1820'lerden itibaren elde dokuma tezgâhlarının büyük ölçüde yerini alan makinedir. (Cameron, 1997:181)

Üretim maliyetleri düşüp üretim miktarı artarken, artan bu üretimin gittikçe daha fazla bir bölümü ihraç edilmeye başlanmıştır. 1803 gibi erken bir tarihte iplik de dahil olmak üzere pamuklu ürünlerin yarısından fazlası İngiltere dışına ihraç edilir hale gelmişti. (Cameron, 1997:181) İngiltere'nin dünyaya ihraç ettiği pamuklu tekstil ürünleri Napolyon Savaşları'nın (1804-1815) başında 10 milyon £ değerinde iken bu dönemin sonunda 30 milyon £ değerine ulaşmıştır.(Owen, 1981:84)

Bu artan üretimin Osmanlı İmparatorluğu ve dolayısıyla Bursa pazarına hangi zaman aralığında nüfuz ettiği üzerinde durulması gereken çok önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Şevket Pamuk Avrupa'dan pamuklu tekstil ve diğer mamul malların ithalatındaki hızlı büyümenin 1820'lerde Balta Limanı Antlaşması'ndan çok önce başladığını belirtmiştir. (Pamuk, 1994:21) XVIII. Yüzyılda Avrupa ihraç mallarına yüklü dokumalar hâkimken "Sanayi Devrimi'nin bir ürünü olan pamuklu

dokuma dalının ağırlığı ancak 1820'lerden sonra ortaya çıkmıştır" (Pamuk, 1994:28)

İngilizler'in 1820'lerde başlayan bu Osmanlı Pazarı'na yönelişleri rakamlara bakıldığı zaman da görülmektedir. İngiltere'nin Mısır ve Mora dışındaki Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekleştirdiği yıllık ihracat 1816-18 yıllarında yaklaşık 500.000 £ iken 1820-22 yıllarında bu rakam ortalama 650.000 £, 1836-38 yıllarında ise 1.729.000 £ olmuştur. Bu rakamlar "cari fiyatlarla yılda %6'nın üzerinde bir hıza işaret etmektedir."(Pamuk, 1994:28)

Pamuk'un görüşleri Kütükoğlu'nun görüşleriyle benzerlik taşımaktadır. Kütükoğlu'na göre XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı sanayi henüz ciddi bir şekilde sarsılmamıştır. Pamuklu bez, ipek dokumalar ve yünlü kumaşlar hala Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Bilhassa Teselya'daki Ambelakya kasabası Almanya ve Avusturya'ya pamuk ipliği ihraç etmekteydi. (Kütükoğlu, 1976: 110)

Kütükoğlu ayrıca Osmanlı sanayinin batı malları karşısında gerilemesinin sebeplerinden birinin de XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Rus Savaşları'nın mali ve ekonomik etkileri olduğunu ileri sürmüştür. 1770'lerde savaş harcamalarını karşılamak için devlet ölen şahısların terekelerinin %60'ına zorla et koymak gibi yöntemlere başvurmuş ve bu yöntemler 1830'lara kadar yürürlükte kalmıştır. Kütükoğlu'na göre bu uygulama tezgâh sahibinin ölmesi durumunda işini oğlu veya ailesinden birisi tarafından devralınmasına mani olmuş ve tezgâhlar günden güne azalmıştır. (Kütükoğlu, 1976: 111)

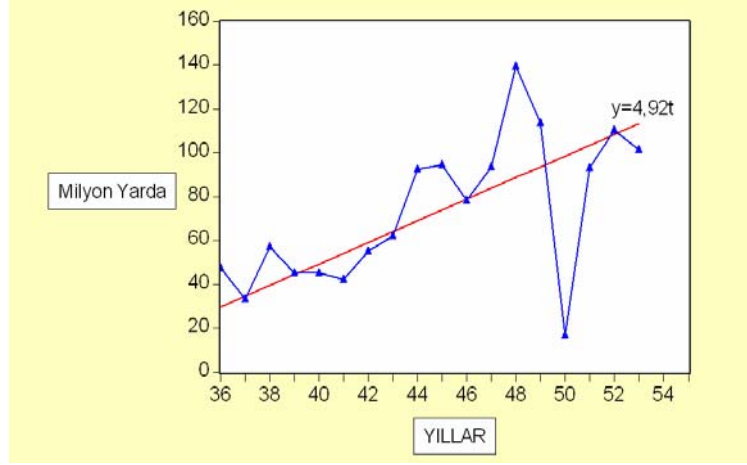
Ancak Batı mamul mallarının Osmanlı pazarını istilasının zamanlaması hususunda Kütükoğlu ile Pamuk uyuşmaktadır. Kütükoğlu bu hususta şöyle demektedir: "Sayılan sebeplere rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayisinde başlayan gerileme 1815-20'ye kadar yavaş seyretmekte, bu tarihlere kadar pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithal edildiği görülmemektedir. Fakat -yukarıda da izah edildiği gibi- Napolyon harplerinden sonra Avrupa pazarlarının kapanması karşısında Manchester fabrikalarının mamûlleri Osmanlı pazarlarına akmağa başlamış, fabrika mamûlleri karşısında ise el tezgahları rekabet edemediklerinden terk edilme ve çöküş hızlanmıştır." (Kütükoğlu, 1976: 111)

Kütükoğlu'nun Ömer Celal Sarc'dan aktardığı verilere göre 1828 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na İngiltere'den yapılan pamuklu dokuma ithalatı 10834 £ değerinde iken dört senede bu rakam 10 kat artarak 105615 £ olmuştur. (Kütükoğlu, 1976: 111) Bir para birimi olarak Pound'ın enflasyondan dolayı 4 yıllık değer kaybının çok küçük olduğu varsayılırsa bu artış çok ciddi bir reel artış olarak kabul edilebilir. Şu halde Avrupa pamuklu tekstil ürünleri ithalatındaki büyük artışı 1828-1832 yılları arasına yerleştirmek mümkündür.

Kasaba da 1820'lere kadar Osmanlı iç pazarının ithal mallara kapalı olduğunu bu nedenle şehir ve kırsal bölgelerdeki üretim faaliyetlerinin dünya ekonomisindeki değişikliklerden pek etkilenmediğini, yerel halkın dış pazarlara veya merkez bölge ekonomilerine bağımlı olmadıklarını belirtmiştir. (Kasaba, 1993:37)

Kütükoğlu; Eflâk-Boğdan, Suriye ve Mısır hariç Osmanlı İmparatorluğu'na 1836-1853 yılları arasında İngiltere'den yapılmış pamuklu mamül ithalatını yarda²⁸ cinsinden vermiştir. (Kütükoğlu, 1976: 130, Tablo 8) Yarda cinsinden rakamlar bize fiziki miktarları vererek bizi kurlar ve enflasyondaki dalgalanmaların yanıltıcı olabilecek etkilerinden kurtarmakta ve reel büyümeleri göstermektedir. Bu tablodaki rakamlar Grafik 1'de bir zaman yolu grafiği halinde düzenlemiştir. Ayrıca bu veriler bir deterministik trend ile regresyon denklemine konularak yıllık ortalama büyüme ve uzun dönemli büyüme trendi ortaya konulmaya çalışılmıştır. (Deterministik trend değişkeninin istatistiki anlamlılığını gösteren t değeri ve ilgili istatistikler Tablo 1'de verilmiştir)

Grafikten de görülebileceği gibi 1836-1853 yılları arasında İngiltere'den yapılmış pamuklu mamül ithalatı büyüme trendinde ciddi bir kırılma gözlenmemektedir. Bu da Sarc'ın ortaya koyduğu 1828-1832 yılları arasındaki £ cinsinden 10 kat artış gibi bir uzun dönemli büyüme trendi kırılması gözlemlenmemektedir. O halde kırılmanın olduğu dönem olarak 1828-1832 dönemini almak doğru gözükmemektedir. Yine de pamuklu mamül ithalatı düzenli olarak her yıl ortalama 4,92 milyon yarda büyümektedir.

Grafik 1.
Milyon yarda cinsinden 1836-1853 yılları arasında İngiltere'den yapılmış pamuklu mamül ithalatının zaman yolu grafiği.

²⁸ 1 Yarda = 0.94 m.

Tablo 1. Deterministik trend değişkeninin istatistiki anlamlılığını gösteren t değeri ve ilgili istatistikler.

Dependent Variable: PAMUKLU
Method: Least Squares
Date: 08/26/07 Time: 14:55
Sample (adjusted): 1836 1853
Included observations: 18 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
@TREND	4.922170	0.403332	12.20376	0.0000

Bursa'daki macerasını 1850'lerden itibaren konsolosluk raporlarından izlemeye başladığımız Manchester pamuklu tekstillerinin bu genel çerçeve göz önüne alındığında 1850'lerden çok önce 1830'larda Bursa pazarına gelmeye başlamış olması kuvvetle muhtemeldir.

Diğer taraftan Quataert gibi bazı yazarlar da uluslararası ticaretin öneminin abartıldığını iç ticaretin hacim olarak uluslar arası ticareti "fersah fersah" geçtiğini iddia ederek bu ithal mal tüketiminin taşraya ne derece nüfuz ettiği sorusunu dolaylı olarak gündeme getirmişlerdir. (Quataert, 2002:192)

Zımnî olarak Osmanlı taşrasına ithal malların yerli mallara nazaran fazla sızamadığını savunan bu görüş ilginç olmasına rağmen Quataert'in de belirttiği gibi iç ticaret rakamları fazla bilinmediği (Quataert, 2002:192-193) için böyle bir tahmin yürütmek güçtür. Ancak Osmanlı taşrasında yerli tarımsal üretim önemli bir ticaret kalemi oluşturduğu için belki böyle bir sonuç çıkartılabilir. Zira Osmanlı ekonomisinin dünya ile daha fazla bütünleştiği 1914'de bile toplam tarımsal üretimin en fazla %25'i ihraç edilmekteydi, yani kalan %75'i iç ticaret kapsamındaydı. (Quataert, 2002:193)

Öte yandan tarımsal üretimi hesaba katmak yanıltıcı olabilir. Tekstil ürünleri gibi mamûl ürünlerin ise taşrada tam olarak ne kadarının yerel olarak imal edilip tüketildiği ne kadarının Avrupa'dan ithal edilerek tüketime sunulduğu bilinmemektedir. Ancak Konsolos Sandison'un raporları bize bu hususta biraz yardımcı olmaktadır.

Balikesir gibi nispeten iç bölgede gerçekteştirilen bir fuarda 1850'li yıllarda yapılan hatırı sayılır satışlar, Sandison'un Bursa civarındaki köylülerin eline önemli miktarda para geçmesinin ithal mal talebini arttırdığını söylemesi bize bazı ipuçları sunmaktadır.

Diğer taraftan genel tablo incelendiğinde görülen istikrarlı pamuklu mamûl mal ithalatı artışı da mamul malların Osmanlı ekonomisine nüfuzunun sadece belirli bir bölgeyle sınırlı olduğu hipotezini kuşkuyla karşılamamıza yol açmaktadır. Pamuk 1820'den 1914'e kadar ithal edilen tekstil ürünlerinin hacminin 100 kattan fazla artış gösterdiğini kaydetmektedir (Pamuk, 1994: 21), yukarıdaki regresyon analizi ise 1836–1853 döneminde yıllık ortalama 4,9 milyon yarıdalık bir artış göstermektedir. Bu çapta bir artışın sadece kentlerin veya bazı bölgelerin ihtiyacını karşılamak üzere gerçekleşmesi mantıklı görünmemektedir.

Sonuç

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Bursa'nın sadece ipek üretimi vasıtası ile değil tüketim kalıpları ile de dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine girdiği görülmektedir. Reşat Kasaba gibi bazı yazarlar bunun bir çevreleşme (periferileşme) süreci olduğunu düşünmektedirler. (Kasaba, 1993: 12) Gayri müslim tüccarlar, konsolosluklar ve mamûl mal ithalatı ağları ile kuvvet bulan bu iktisadi çevreleşme sürecinin 1820'lerin sonlarından itibaren Osmanlı ekonomisini ve dolayısıyla da Bursa ekonomisini de etkisi altına almaya başlamış olması olasıdır.

1850'li yıllarda bu sürecin halkın tüketim alışkanlıklarını değiştirecek boyutlara ulaşarak oldukça ilerlediği Konsolosluk raporlarından anlaşılabilir. Yine Bursa ekonomisinde görülen konjonktür dalgalarının da bu raporlardan takip edilebilmesi önemlidir.

KAYNAKLAR

- Abacı, Z.. (2006). İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:7, Sayı:11, ss. 159-171
- Accounts&Papers, No: 460, Miscellaneous Series, Diplomatic&Consular Reports Turkey, Report on the Vilayet of Broussa, London, 1898. (Raporların kopyaları Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.)
- Cameron, R.. (1997), A Concise Economic History of The World, NewYork: Oxford University Press
- Kasaba, R..(1993). Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, İstanbul: Belge Yayınları
- Kütükoğlu, M..(1986), Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850),İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

- Kütükoğlu, M.. (2006), Gümrük Defterleri ve Bursa Ticaretine Dair Bazı Tespitler, VII. Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, ss.223-243
- Owen, R.. (1981), The Middle East in The World Economy (1800-1914), U.S.A. Methuen Publishing
- Pamuk, Ş.. (1990). 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), İstanbul: Gerçek Yayınları
- Pamuk, Ş.. (1994), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Quataert, D..(2002), Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922), İstanbul: İletişim Yayınları
- Tabakoğlu, A..(2003). Türk İktisat Tarihi: İstanbul:Dergah Yayınları
- Turgay, A. Ü..(1982). Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century, Journal of Ottoman Studies III, ss. 189-246